

A könyv metamorfózisai

Roger Chartier*

CHARTIER, Roger: Les métamorphoses du livre c. tanulmányát az azonos címen a budapesti Francia Intézetben 2001. november 8-9-én tartott konferenciára szánta. A magyar fordítás Ádám Anikó munkája. A fordítást az eredetivel egybevetette Pajor Enikő.

Azt hiszem, többféleképpen is megközelíthető a könyv és az informatika problémája. Bár nem tudok mindegyik szemponttal foglalkozni, de azért szeretném ezeket felidézni, inkább csak futólag az első kettőt és részletesebben, saját kutatási gyakorlatom alapján, a harmadikat.

A kérdéshez három szempontból közelíthetünk: az olvasási szokások szociológiája, a könyvkiadás gazdasági kérdései, valamint az írott kultúra, nevezetesen a könyv messzire nyúló története felől. Három különböző szempont, amelyeket azonban megkísérelünk összekapcsolni.

☉ Az első lehetséges nézőpont, szociológiai kifejezéssel élve, az olvasási szokások kérdése. Bizonyára tudják, hogy az utóbbi években megszorodtak az erről szóló felmérések. Statisztikákra támaszkodva, országos szinten végeztek ezeket a felméréseket, így nyers, értelmezésre váró eredményeket kaptak. Ugyanez a helyzet a Kulturális Minisztérium által végzett ötvenként megismételt felmérésekkel is, melyeket *A franciák kulturális szokásai* címmel publikálták. Lehetőséget kínálnak arra, hogy nyomon követhessük a könyv olvasási és általában az egyéb nyomtatványok olvasási gyakoriságát. A

szociológusok inkább azokat a felméréseket részesítik előnyben, amelyek valamilyen sajátos olvasói réteg olvasási szokásait vizsgálják: így a diákokét, melyről Emmanuel Fraisse irányításával jelent meg egy könyv *A diákok és az olvasás* (PUF, 1993.) címen; és a serdülőkéét, amelyről Christian Baudelot, Marie Cartier és Christine Detrez újonnan megjelent műve szól: *Márpedig olvasnak* (Seuil, 1999.) címmel. Felidézhetjük az úttörő szerepet vállaló Információs Könyvtár tanulmányi és kutatási osztálya által a könyvtárak olvasóiról végzett felméréseket is, amelyek ugyancsak tükröt tartanak elénk. Egy harmadik típusú olvasásszociológiai felmérés az olvasók mozgásterét vizsgálja, olvasói sorsokról szól Gérard Mauger, Claude F. Poliak és Bernard Pudal *Az olvasók története* (Nathan, 1999.) című könyve.

A különböző országos adatokról, sajátos csoportokról és egyedi esetekről beszámoló felmérések számomra azt sugallják, hogy a digitalizált világ még csak kis teret hódított meg. A felmérések elsősorban a hagyományos nyomtatott dokumentumokhoz, a könyvekhez, újságokhoz, folyóiratokhoz és magazinokhoz kötődő olvasási szokásokat mérik fel és írják le. Az informatika e felmérésekben inkább gondolkodásra készítő módon, semmint statisztikailag megfoghatóan jelenik meg: pl. a könyv és az olvasás vetélytársaként, a többi konkurens eszköz elemzésével együtt szerepel; megfigyelhető az is, hogy a kulturális fogyasztás költségei eltolódnak az elektronikai eszközök és az egyéb, nem nyomtatott, a hagyományos olvasási szokásokhoz nem kötődő fogyasztási cikkek felé; vagy a szabadidő eltöltésének módja szempontjából, ami a számítógép előtt eltöltött időt jelenti, bár ezek a szokások nem annyira az olvasáshoz, mint inkább a játékhöz, a szórakozáshoz kötődnek, mivel növelik a televíziózással és moziba járással töltött időt. Jelentkezik a verseny az ismerethalmaz áthelyeződésének oldaláról is: klasszikus ellentét feszül a digitális képi és a nyomtatott szövegvilág, a játék és a ko-

moly elfoglaltság között, sőt, a tömegkultúra kortárs képeit közvetítő és a kanonizált örökség, a tömegkultúra miatt hanyagolt régi szövegek világa között. Íme tehát az első nézőpont, amely szerint a digitális világ elsősorban a képek és a szórakozás világa, így a nyomtatott kultúra ellentéte.

A digitalizálás az olvasás szociológiája felől nézve a fentiekkel ellentétes értelemben is felfogható, vagyis hogy a digitális világ segítségével újra meghódítható az olvasás, s az írásbeliség egy új, fejlettebb szintre került. Az a tény, amelyre ez a második megközelítés építhető, nyilvánvalóan a digitális világban használt képernyők természetéhez kötődik, ezért elavulttá válik a McLuhan óta oly sokat emlegetett régi probléma, mely a képernyőt (a mozgó és beszélő képek univerzumát) szembeállítja a Gutenberg-galaxissal, az olvasás írott, nyomtatott világával. A digitalizált képernyőn ugyanis, bár nem kizárólagosan, de mégiscsak írott kép jelenik meg. Gyakran használjuk is e kifejezést, «az írástól a képernyőig», amely nem pusztán az írás képernyővel való helyettesítését jelenti, hanem az írás képernyőn való jelenlétét és megjelenítését. Ebből ered az a paradox kapcsolat társadalmainkban, amely egyrészt az írás burjánzása és az informatikán alapuló kommunikációs gazdagság, másrészt pedig az olvasás haláláról szóló melankolikus és könnyfakasztó megnyilvánulások között áll fenn. Ez lenne tehát elmékedésünk egyik tengelye. Erre nem szeretnék bővebben kitérni, hiszen e témakörnek nem vagyok szakértője, de úgy vélem, a digitalizálásnak ez a fajta kétértelműsége, konkurens és közvetítő szerepe, megtalálható az olvasási szokások szociológiai vizsgálatakor.

☞ Ha a kiadói gazdaságosság dimenziójában gondolkodunk, azt láthatjuk, hogy ezen a téren is nagy a nyugtalanság. A hagyományos kiadók válságról beszélnek, különösen bizonyos területeken. A hozám – és minden bizonnyal Önökhöz is – legközelebb álló humán tudományok, kultúráról szóló könyvek területén mindez igaz is, de nem ugyanez

a helyzet a regénykiadások esetében. A válság tüneteit a számok is bizonyítják: ha a Nemzeti Kiadói Szakszervezet statisztikáiból indulunk ki, a kilencvenes évek radikális visszaesést hoztak a publikált kötetek összmenynységét tekintve – Franciaországról és a társadalomtudományokról beszélek természetesen, de ez tágabb értelemben az irodalmi és tudományos művek tekintetében is érvényes, – sőt az egyes művek eladott példányszámának válságát is jelenti. A kilencvenes években tehát a példányszámok jelentősen visszaestek, miközben a kiadott címek száma megemelkedett.

Míndez nem adhat okot a bizakodásra, hiszen az új formák segítségével új piacok, új közönség felkutatása folyik, hogy ellensúlyozható legyen az egyes könyvek eladott példányainak csökkenése, amely az eladott kötetek általános visszaesését vonja maga után. Ez olyan diagnózis, amely a statisztikai adatokban éppúgy megjelenik, mint a nyelvi kifejezésekben, sőt, felismerhetjük benne Ernest Labrousse kedvenc megfogalmazását, a történészek által jól ismert „politikai tulajdonítás” fogalmát is. Míndez kissé paradox helyzetet szül, amelyben egy tevékenység teljes egészében és szilárdan a magánvállalatban gyökerezik, panaszait és óhajait mégis a közzsféra felé irányítja, hiszen szerinte a válság legfontosabb és egyetlen oka abból ered, hogy hiányzik, vagy gyenge az állami szabályozás. Minden vita, mely az utóbbi években csatarendbe állította a kiadókat, könyvtárosokat és olvasókat, a politikai megvonások körül forog, legyen szó a könyvek egységesített áráról és a könyvrendelések rendszerébe való bevezetéséről, vagy a másolási, fénymásolási jogról, vagy a nemrégiben kirobbant vitáról a könyvtári kölcsönzési jogról. Ebből a feszültségből kiindulva, mely elhiteheti a gyengülő állami szabályozásról, hogy ez az egyik, ha nem az egyetlen oka a nehézségeknek, s ezzel együtt elhiteheti azt is, hogy az állami szabályozás teszi lehetővé, hogy megmentsük az egészséges könyvkiadást – az erről szóló véleményekben számos érv fogalmazó-

dik meg -, hogy alátámasszák a követeléseket és általánosságban igazolásokat keressenek a szerzők jogairól, akik a nemzeti örökséghez tartoznak, vagy annak az összegnek a jogosságáról, amelyet azért kell fizetni, hogy hozzáférhessünk az írott kultúrához, ugyanúgy, ahogy a kultúra más területein is fizetnünk kell.

Történészként, épp csak megemlítem, hogy érdekes lenne megvizsgálni azt a mechanizmust, amelyben a válságra vonatkozó objektív adatok kimondatnak, s a vélemények a közhatalom ellen fordulnak, ám hogy elfogadtassák magukat a közhatalommal, általános elveken kell alapulniuk. Jó lenne összehasonlítani ezt a mechanizmust a korábbi kiadói válságokkal, például azzal, amely a XIX. század végén zajlott, amikor a „kiadói válság” fogalma is megszületett és a piac által már elviselhetetlen túltermelési válsághoz kötődött. Vagy eszünkbe juthat a XVIII. század is, amikor Angliában és Franciaországban a kiváltságok régi rendszere megkérdőjeleződött. Nem pontosan ilyen tartalmú megnyilatkozásokat találunk ezekben a korszakokban, viszont ugyanolyan stratégiákat és a válság észlelésének ugyanazt a módját és olyan megoldási lehetőségeket, amelyek párhuzamba állíthatók a jelenlegi helyzettel.

☉ Ebben a második, a válságon alapuló és a politikai megszorításokhoz vezető gazdasági szöveggörnyezetben, a digitalizálódásnak fontos, de ellentmondásos szerep jut. Egyfelől, ha nem is a válság megoldásának, de legalábbis enyhítésének tekintik. Ezért lehetséges, hogy a gazdaságilag nem kifizetődő nyomtatást már nem vállaló kiadóknak a gazdaságilag előnyösebb elektronikus kiadásra való áttérést javasolták. Ezt két speciális területen tapasztalhatjuk. Egyrészt a kutatási eredményekről szóló szakkönyvek – disszertációk, tudományos szakkönyvek, monográfiák, vagyis minden olyan mű esetében, amelyet az amerikaiak „monographs”-nak hívnak, – az ilyen könyveknél az igényeknek megfelelő elektronikus kiadás helyettesíthetné a nyomta-

tott könyvkiadást, mivel – ahogy ezt a nagy amerikai történész, Robert Darton kifejtette a *Vita (Lé Débat)* című folyóiratban lefordított híres cikkében – attól kezdve, hogy az egyetemi könyvtárak nem vásárolják többé ezeket a monográfiákat, az egyetemi kiadók se publikálják őket, így azok a könyvek, amelyeket azelőtt kinyomtattak volna, ebben a helyzetben nem kerülhetnek a nyomdába. Ezért javasolják azt a részben már eddig is alkalmazott megoldást, hogy ezeket a monográfiákat és szakkönyveket készítsék elő elektronikus könyvkiadásra, ha nincs lehetőség a kinyomtatásukra.

A monográfiákkal éppen ellentétes tartalmú könyvek, az enciklopédiák, kézikönyvek alkotják a másik területet, amelyek esetében már megtették az első lépést, hiszen a leghíresebb enciklopédiák közül néhányat, például az *Encyclopaedia Britannica*t vagy az *Enciklopaedia Universalist* kizárólag elektronikus formában adják ki. Természetesen a költség csökkenése játszik itt szerepet, de az aktualizálás is sokkal könnyebb, használni is kényelmesebb ezeket a műveket, amelyeket nem folyamatosan olvasunk az elsőtől az utolsó oldalig, hanem kereszük, összevetjük, ütköztetjük bennük az ismereteket.

Látható, hogy az informatika a kiadás gazdaságosságát tekintve nem választható el a hagyományos könyvkiadás kapcsolatrendszerétől, mivel bizonyos művek esetében akár szükségből, akár kényelemből egy új kiadási formát jelent, meglehet a többi könyv számára a nyomtatás marad a továbbra is alkalmazott kiadási forma. Ezért lehetséges, hogy ezeket a műveket, különösen a szakmunkákat, kiadják intézmények vagy hagyományos kiadók.

Az informatika másik lehetősége a kiadói gazdaságosság területén sokkal inkább nagyratörő, előremutató, sőt talán utópikus. Azon a gondolon alapszik, hogy záros határidőn belül a nyomtatott könyvet az elektronikus könyv fogja felváltani, s ennek a feltétele, hogy a már megkezdődött, de még pontosan nem tudatosodott átalakulás befolyásolja

bizonyos olvasói körök elvárásait, kompetenciáját és szokásait. Ez a másik távlat nem a nyomtatás és az informatika együttélését jelenti a könyvkiadás szférájában, hanem azt, hogy hosszú távon az egyik forma fogja a másikat helyettesíteni. Ennek köszönhető, hogy tisztán elektronikus könyvkiadással foglalkozó kiadók alakultak, s ugyanez a perspektíva vezérli bizonyos multimédiával foglalkozó csoportok kezdeményezéseit, s ez közelíti az írást a képi kommunikáció egyéb formáihoz és téríti el a nyomtatástól.

Ennek a távlatnak a gondolata köszön vissza néhány vállalat, mondhatni prófétikus és hatásos megnyilvánulásában, főképp a gépeket készítő cégek esetében – a Microsoftra gondolok –, akik a nyomtatott könyvek, újságok, folyóiratok közeli halálát jósolják, egymás után szónokolnak erről a változásról, ahogy ezt a kiadók kongresszusán Buenos Airesben is tették. Láthatjuk tehát, hogy ebben a második szöveggörnyezetben az informatika vagy a hagyományos kiadók válságának enyhítéseként jelenik meg, vagy pedig viszonylag hosszú időre az egyik publikációs forma másikkal való helyettesítését vetíti előre.

Az a szempont, amelyet részletesebben szeretnék vizsgálni nem a szociológiai és nem is a gazdasági, hanem a történeti szempont, vagyis az írott kultúra hosszú története, amely igyekszik az informatikát bevonni a saját történeti fejlődésébe. Azt hiszem, hogy az informatikai forradalmat több szinten is megérthetjük, sőt kell megértenünk. Három szint foglalkoztat: • a megnyilatkozások, • az okok és az elmélekdedések, végül • a tulajdonjogok szintje.

A megnyilatkozások szintje

Természetesen, «a megnyilatkozások szintje» kifejezést *Michel Foucault* egyik híres szövegéből kölcsönöztük. A kifejezés azt jelenti, hogy megváltozott a viszony a szöveget közvetítő tárgy, vagyis a műveket hordozó közeg és a mód között, ahogyan kijelöl-

jük, megjelöljük őket. A tárgy, a mű és a szerző közötti kapcsolat az, amely számomra lényeges és amely mai világunkban egy igen régi, megtisztulások sorozatán keresztül létrejött örökség eredménye, amelyet alapvetően megkérdőjelez az informatika.

Kezdjük ezzel az örökséggel. Fontos megértenünk, hogy az írott szövegek s különösen a nyomtatott dokumentumok világa – amelyek között éltünk, amíg fel nem tűnt az informatika, s amelyek között még továbbra is élni fogunk még hosszú ideig –, négy időszak letisztulási folyamataihoz kötődik: a tárgy, a technika, a mű és a név korához.

A tárgy kora

Világosan látható, hogy a nyomtatott kultúrához tartozó minden eddigi ismert tárgy a keresztény kor kezdetén, a II., III., IV. században született, amikor feltalálták a könyv új formáját, amelyet a történészek kódexnek neveznek, amely ívekből áll és lapozható, bármilyen legyen is e lapok anyaga. Az íveket egyszer, kétszer, háromszor összehajtották, egyiket a másikhoz fűzték, s így fűzetté alakultak, majd egyszer csak könyv lett belőlük, belül ívfűzetekkel, ívekkel, lapokkal, borítóval és kötéssel. Ez lényegében szakítás volt a múlttal, hiszen az ókorban használt tekercsek egészen más tárgyi (materiális) követelményeknek feleltek meg. Az ókori tekercs lap, fűzet, index nélküli könyv: az olvasó sem mozoghat szabadon, mivel két kézzel kell fognia a tekercset, ha olvasni akarja és nem is írhat olvasás közben. Csak akkor lehet írni, ha a tekercset összegöngyölik, viszont olvasás közben mindkét kézzel tartani kell a papír fel- és letekerésére szolgáló két nyelet. A kódexek találmánya tehát kétségtelenül az írásbeli kultúra egyik forradalmi változása a különféle írások feltalálása óta és az informatika megjelenése előtt. Minden mozdulatunknak, pl. a lapozgatásnak, (hiszen ahhoz, hogy lapozni tudjunk, lapokra van szükség) vagy az indexben található utalásoknak köszönhetően alkalmazható

keresés mindegyikének előfeltétele, hogy létezik még az ívek hajtogatása, az oldalszámozás és az indexálás lehetősége, valamint az, hogy a könyvet távolabb lehet tartani, le lehet tenni, akár egy kézzel is lehet fogni, ha kisebb formátumú. Minden alapvető mozdulatunk, vagyis az olvasás egész antropológiája a keresztény kor első századaiban feltalált kódexekhez kapcsolódik. A tárgy kora a leg hosszabb, mert a Krisztus utáni első századtól tart egészen a XXI. századig, s ki tudja, talán a XXII. vagy a XXIII. századig.

A technika kora

Ezen az időszakon belül található egy rövidebb, bár önmagában véve hosszú szakasz, melyet a technika korának neveztem. Arról az időszakról van szó, amikor az olvasás számtalan tárgya a XV. század közepén feltalált és az iparosodás folyamán a XIX. században átalakult nyomdatechnikának köszönheti a létét. Ez azt jelenti, hogy már nem csupán a kéziratos másolat segítségével közvetíthetjük a szövegeket több példányban.

Két dolgot azért pontosítsunk. Az első dolog a könyv történetéről szóló nemrégiben megjelent tanulmányokban olvasható, vagyis, hogy a könyvnyomtatás korszakába való átlépés nem jelenti a kézirat eltűnését. A nyomtatványok korában, a XV. századtól a XX., vagy a XXI. századig szép számban születnek kéziratok, valamint, hogy a XV. és a XVIII. század között többnyire ez volt az urtalkodó forma, hiszen számos műfaj többnyire csak kéziratos formában terjedt, így a verseskötetek, novellák vagy kézzel írott újságok, filozófiai kéziratok. Mind ebből talán levonható a tanulság: a technikai átalakulás nem jelenti feltétlenül, hogy egyik forma felváltja a másikat és szükségképpen nem következik belőle, hogy az előző technika feledésbe merül.

A második fontos dolog: látható, hogy nem hangsúlyoztam ki azt, amit oly gyakran olvashatunk a tudósoktól és újságíróktól, nevezetesen, nem hasonlítottam össze az informatikát és Gutenberg találmá-

nyát. Szerintem a valódi hangsúly inkább az informatikai szöveg alapvető és radikális átalakulásai és a kódex feltalálása közötti különbségre tehető, hiszen ebből a szempontból – ha ezt mondhatom – a könyvnyomtatás feltalálása semmiképpen nem módosította az írás lényegi hordozóját, főképpen nem a könyv formáját, ahogyan az az első században megszületett.

Az is nyilvánvaló, hogy az informatikai forradalom nem egyszerűen a szövegalkotás technikáját változtatta meg, hanem a szöveg hordozójának a szerkezetét, vagyis a képernyőn és a számítógépben megjelenő formát, a nyomtatott kultúra minden eddigi anyagához képest.

A mű kora

A tárgy és a technika kora között létezett még egy korszak, amelyet talán észre sem veszünk, ez pedig a mű kora. Ez alatt azt az időszakot értem, amikor az azonos korban élő szerzők úgy kezdik felfogni a könyvet, ahogy ezt mi is tesszük, vagyis egyszerű tárgyként és műként.

Ha ma megkérdezzük valakitől, hogy olvasta-e egy adott szerző egy adott művét, egyszerre gondolunk egy anyagi tárgyra, amely ugyanúgy néz ki, mint egy kódex, de inkább gondolunk egy műre, amelyet a könyvvel azonosítunk. Így egyszer csak szoros és tökéletes kapcsolatot hozunk létre a könyv, mint tárgy és a könyv, mint mű között. Ez a kapcsolat nem adódik önmagától, kivéve a keresztény hagyományokban gyökerező, ill. az ókori vagy a jogi szövegek esetében. A kódex formájú könyv a középkorban vegyes, gyűjteményes szövegekből állt, olyan volt mint egy antológia, amely sokféle műfajú, nyelvű, dátumú, különböző szerzőjű szöveget tartalmazott ugyanazon a tárgyon belül. Igen fontos azt is megértenünk, hogy a XIV. században és a XV. század első felében, vagyis Gutenberg találmányát megelőzően, a korabeli szerzők, Petrarca, Boccaccio, Christine de Pisan, René d'Anjou vagy kicsit korábban Dante számára a kézirat korában

már kialakul a szoros kapcsolat a könyv mint anyagi tárgy és a mű között, vagyis ebben az anyagi tárgyban egyetlen szerző egyetlen művét találhatjuk csupán, vagy esetleg több művet, de ugyanannak a szerzőnek a tollából. Tehát jóval Gutenberg találmánya előtt kialakul az az összefüggés, mely számunkra szinte már magától értetődő, belénk ivódott, s az anyagi tárgyakban megjelenő művek kategóriájára utal.

Folyathatjuk ezt a gondolatmenetet, mely szerint a nyomtatott kultúra megerősítette az anyag, az értelem és az esztétika azonosságát; ugyanakkor megőrizte a vegyes, kevert műfajt és az antológiát, így megintcsak tovább élnek a középkorban uralkodó könyvstruktúrák – persze csökkenő mértékben – a könyvnyomtatás korában és fordítva, ez a könyvstruktúra, amelyet az olaszok „libro unitario”-nak neveznek, vagyis az egységes könyvstruktúra, amelyben a tárgy és a mű azonossá válik, bár még igen csekély a kéziratok korában, nos, ez lett az írott kultúra uralkodó formája.

A név kora

Egy szöveg önmagával való azonossága mióta kötődik alapvetően egy személy nevéhez? Amint az imént fejtegettem, a XIV. és a XV. században alakul ki ennek az előképe. Az egységes könyv anyagi-ságával együtt születik meg a szerző alakja, ő kapcsolja össze a művet vagy a művek sorozatát és a kézzel írt tárgyat, ezután következik a cenzúra kora, amikor a szerzőket megnevezték, hogy betiltsák, letiltsák vagy üldözzék őket. Cenzúrázott az egyház és az állam. A XVIII. század a szerzői jog, az irodalmi tulajdon kora is, ekkor alakul ki a könyvkereskedők és a kiadók joga, mely a szerzői jogokon alapul. Ezek azok a kulcspillanatok, amikor a szöveget egy személynévvel azonosítják, s így a szöveg eltávolodik a szöveg terjedésének régi formáitól, például a névtelenségtől.

Azt kell tehát megértenünk, hogy a XX. századi és a XXI. század eleji ember képei, felfogása és fogal-

mai, nem tudatosan ugyan, de ezekben a hosszú időszakokban alapozódtak meg: a kódex korában, a művel azonosított könyv korában, a nyomtatás korában és a „szerzői szerep” kialakulásának korában, hogy Foucault egy másik szövegét idézzük.

Ennek a múltnak a leülepedett talaján veti meg lábát az informatika és szinte minden esetben zűrzavart okoz. Először is, mert elmosza a bizonyos típusú tárgyak, szövegfajták, olvasási és írási szokások közötti közvetlen kapcsolatokat. Világunk tartalmazta ezeket az összefüggéseket, ebben a világban a tárgyak – a könyvek, az újságok, a hírlapok, a plakátok, s ha tovább megyünk, a nyomtatványok, az iratok, a levelek, a naplók stb., azonnal elkülönültek egymástól anyaguk, formátumuk és formájuk szerint és egy bizonyos típusú szöveghez kapcsolódtak, amelyet viszont megfeleltethettünk a nyomtatott vagy kéziratos tárgyak egyikének és másikának. Így az írott kultúra különböző összefüggéseit fejezték ki. Az erről szóló fejtegetések tehát arra épülnek, hogy az anyagi formák nem folytonosak, s közvetlenül a szövegek kategóriákra, írás- és olvasási szokásokra vonatkoznak, sőt néha túlmutatnak az olvasáson is.

Ezt az elsődleges valóságot, a fogalmainkkal leírható, belénk ivódott, közvetlenül észlelt, spontánul megjelenő, mindenki számára hozzáférhető írott kultúrát kérdőjelezi meg az informatika, amely viszont a folytonos szöveg dimenziója. Miért? Mert egyfelől minden fajtájú, anyagi hordozója által azonnal megkülönböztethető szöveget most ugyanannak a tárgynak, a számítógépnek s a hozzá tartozó képernyőnek a segítségével olvashatunk, másfelől pedig mert ezek a különböző természetű szövegek, amelyeket ez az egyetlen tárgy közvetít és vetít elénk, ha olvasni akarjuk őket, egységessé válnak a szerkesztés és a megjelenítés során, amit viszont általában az olvasó akarata határoz meg.

A szövegek különbözőségéből adódó megszakítottság és a szokások sokfélesége közötti különbség, valamint az egységes tárgy által hordozott szövegfoly-

tonosság és hasonlóság közötti ellentétek súlyos következményekkel járnak, s ezek, bár időlegesen, de felváltják az egykori vélekedéseket, amit azután a vélekedések zűrzavarának érzékelhetünk, ha a régi rendszer szerint gondolkodunk. Először is azért, mert a szövegműfajok összemosódnak. Attól kezdve, hogy az őket hordozó tárgy, vagy az őket szervező forma egységes és hasonló, a műfajhatárokat sokkal nehezebben lehet érzékelni, mint egy olyan világban, ahol a közöttük lévő különbségek teljes egészében megjelennek, hiszen különböző tárgyakra írták őket.

Azt hiszem, a számítógép óta oly elterjedt „kol-lázs-technika” a szélsőségesen különböző műfajokba, stílusokba, formákba sorolható szövegek áthelyezhetőségének egyik tünete, amikor a szövegek szabadon jönnek, mennek, egyik helyről a másikra, az olvasó akarata szerint. A szövegműfajok között eltűnik tehát a közvetlen különbözőség, közvetlen, mert anyagi, de eltűnik a mű egységként és teljességként való közvetlen észlelése is. A digitális szöveg folytonosságának természetes következménye a töredékesség, vagyis a részlet, amely kivág egy szeletet a folytonosságból, s kétségtelenül ebből ered, hogy az informatizált szövegek az adatbankok formáját öltik magukra, és hogy nehéz a részletet tartalmazó művet, a maga totalitásában érzékelni. A nyomtatott kultúra esetében viszont, még ha nem is olvassuk el egy könyv minden oldalát, vagy ha csak azért olvasunk egy könyvet, hogy egy részletet emeljünk ki belőle, az egységet érzékeljük, az olvasott vagy kiemelt oldalak együtvé tartozását.

Egy harmadik dolog is elmosódik, amely nem egyszerűen a műfajok közötti határ és a mű teljességének érzékelése, hanem eltűnik az a különbségtevő képesség is, amelyet a nyomtatott formák összességének köszönhetnek a szövegek.

Ezt illusztrálja a weboldalak, a világháló szövegnálata, főleg mikor keresőprogramok működtetik, amelyek egy téma, egy fogalom, egy kulcsszó beüté-

sét követően ontják a szövegeket az olvasó szeme elé. A szövegek látszólag összefüggőek, egységesek, hiszen az őket megjelenítő forma folyamatos, ugyanakkor alapvetően különböző hatékonyságú regiszterekhez is tartozhatnak, sőt bizonyos szövegek talán nem is hatékonyak, vagy perverz módon azok. Az újságíró, Daniel Schneidermann elemzi művében, a keresőprogramból kiindulva, a Holocaustról vagy a Shoah-ról szóló internetes kutatásainak eredményeit, és arra a következtetésre jut, hogy amit kiad a program, ha nem is többségében, de biztosan, az mind revizionista, az üldözéseket megkérdőjelező szöveg, pedig ugyanolyan követelmények szerint, ugyanolyan formában és folytonosságban jelenik meg, mint a többi internetes oldalról, adatbankból származó szöveg. S ebben rejlik a különbség: ha például egy fiatal, vagy nem igazán felkészült olvasó ugyanilyen kutatást végez a nyomtatott könyvekben, természetes módon jut el olyan tárgyakig, vagyis szövegtípusokig, amelyek többé-kevésbé, de inkább többé, tudományosan megbízhatóak, ellenőrzöttek; ezek az enciklopédiák, folyóiratok, tankönyvek... A nyomtatott világban a Holocaustot tagadó propagandát több országban is tiltja a törvény, mindenestre igen kevésbé, marginálisan, másodlagosan juthat el az olvasókhöz, míg az interneten a Holocaust/Shoah témák begépelése után a keresőprogram fontosnak, alapvetőnek tünteti fel ezeket a szövegeket, s hogy megtudjuk milyenek is valójában, hiányoznak a szövegek megkülönböztetéséhez szükséges kiindulópontok.

Mindez azt jelenti, hogy olyan helyzetbe kerültünk, amelyben az írott és nyomtatott kultúrából örökölt, közvetlenül adott kiindulópontok és beidegződések megkérdőjeleződtek: megkérdőjeleződött a szöveg azonnal látható egységessége, a műfajok elkülöníthetősége, amelyet a különféle megjelenési formákon keresztül érzékelhetünk, vagy a szövegek megbízhatósága, mely a különböző kiadásokhoz kapcsolódott, vagyis olyan nyomtatott tárgyakéhoz, amelyek más természetűek.

A digitális világ egységesít, közelít, összeolvaszt, de ez nem azt jelenti, hogy örökre így marad, hanem, hogy a jelen világ egyik kihívásaként úgy kell felfognia az eszközzé vagy technikai feltétellé alakult fogalmi kategóriákat, hogy helyreállíthassák az olvasó, a nem képzett mindennapi olvasó különbségtévő képességét: hogy érzékelhesse a művet, megkülönböztethesse a műfajokat, s hogy felbecsülhesse a szövegek tudományos színvonalát. Szerintem csakis ilyen feltételek mellett lehet az új formák közepette újrafogalmazni véleményünket az informatikáról.

Az okok rendszere

A második szempont, amelyről beszélni szeretnék az okok, illetve az elmélkedések, következtetések rendszere. Itt az elektronikus szöveg által kiváltott kettős változás, a szerzők és az olvasók körében lezajlott átalakulás a legfontosabb. A szerzők esetében szerintem a legalapvetőbb, hogy a megjelenítés logikája és nem az írás korlátai határozzák meg a tevékenységüket. A filozófiai, jogi vagy történeti bizonyítás logikája a hagyományos formákban lineáris, s ilyen egy felületen, oldalon lefektetett írás logikája is egy olyan tárgy belsejében, mint a könyv, a folyóirat vagy az újság. Adva van tehát egy szekvenciális és deduktív logika, amely az írás hagyományos formáiból következik. Az informatika új formákat javasol, a kapcsolatokkal való játék logikáját, a szimultán logikát, ahol ugyanazon a felületen, ugyanabban a pillanatban egymástól elkülönített elemek jelennek meg, vagyis a deduktív logikához képest egy új rendszer relációs logikája érvényesül. Erről egy sor elmélkedést olvashatunk logikusok és filozófusok tollából a digitális szöveg nyújtotta, labirintusként felfogott logikáról, mely szembe helyeződik a hagyományos szövegek linearitásával. Ez az első elem, hogy egy érvrendszert alkossunk. Mindez persze a filozófiai, jogi, társadalomtudományi és elsősorban a történeti érvrendszerre vonatkozik.

Az olvasót mindebből az új befogadási, értékelési lehetőségek vagy a megjelenítésről szóló kritikák érintik. A nyomtatott szöveg világában egyfajta implicit szerződést köt a szerző és az olvasó, amit fiduciárius, vagyis a bizonyíték bizalmosságán alapuló rendszernek nevezhetnénk. Egy társadalomtudományi könyvben, például egy történettudományban a bizonyítékok a kritikai apparátuson, vagyis a jegyzeteken, az idézeteken, a referenciákon alapulnak, de természetesen egyetlen olvasó sem járja be a szerző által megített utat és egyik sem fogja az összes jegyzetet teljes egészében elolvasni, és nem fogja a referenciákat leellenőrizni, nem fogja a dokumentumokban visszakeresni az utalásokat. Létezik tehát egyfajta bizalmi megállapodás az író és az olvasó között.

Az informatika, persze, ha a dokumentumokat már digitalizálták, soha nem látott lehetőségeket rejt. Egyfelől az olvasó elé tárja teljes egészében vagy részben magának az érvelésnek a tárgyát – dokumentumokat, régi nyomtatott szövegeket –, sőt az olvasó kezébe adja a felkínált gondolatmenet és az érvelés érvényességének bizonyításához szükséges követelményeket és feltételeket. Ezek egyre közelebb vannak mindahhoz, amire vonatkoznak, hiszen az olvasó maga is megteheti részben vagy egészben az utat, ami persze időt vesz igénybe, de technikailag nagyon is lehetséges. Egyébként pedig mindaz, ami az olvasó előtt megjelenik, nem dokumentumokat vagy nyomtatott szövegeket tartalmaz, hanem más jellegű dolgokat is, képeket, mozgóképeket, hangokat, zenét, beszédet.

Látható, hogy ez az informatikai átalakulás a bizonyítás felépítésében és az érvrendszer érvényesítésében episztemológiai, azaz ismeretkritikai átalakulásként is felfogható. Robert Darnton ezzel a szemlélettel írta meg azt a cikkét, amelyben azt fejtegeti, hogy itt nemcsak a szakkönyvek többféle módon való megjelentetéséről és annak nehézségeiről van szó, mivel a kiadókat nem igazán érdekli a digitális kiadás annak formája miatt, hanem arról is, szerzőknek és olvasóknak egyaránt meg kell tanulniuk

az új lehetőségek kiaknázását. Az íróknak eddig nem látott módon kell összeállítani a fejtegetéseiket, az olvasóknak pedig használni kell az értékítéletüket, kritikai képességüket többféle, változatos, az íróhoz közel álló eszköz segítségével. Robert Darnton példát mutat egy nemrég publikált cikkével, mely nyomtatásban és elektronikusan is megjelent, s melyet a XVIII. századi párizsi sanzon közvéleményt formáló szerepéről írt. A különbség jól látható, hiszen ugyanaz a cikk, amikor az American Historical Association weboldalán jelent meg, lehetőséget nyújtott az olvasónak, hogy az elemzett dalok teljességéhez hozzáférhessen, hogy végigjárhassa egy mozgó térkép segítségével az egymás után következő helyeket, ahol a XVIII. századi Párizsban a sanzonokat használták a közvélemény mozgósítására, sőt az olvasó meg is hallgathatja a dalokat, hiszen Hélene Delavault előadásában fel is vették őket az Arsenal Könyvtárban és a Bastille levéltárában található kéziratok, valamint a XVIII. századi ismert dallamok alapján.

Ilyen tehát az okok rendszere, s észrevehetik, hogy tartózkodom a teljes diagnózistól, mert úgy érzem, hogy az informatikáról szóló vita túl sokáig konvencionális keretek között zajlott: ellenzői egyrészt az írott világ elvesztése miatt siránkoztak, a digitalizáció prófétái pedig utópikus lelkesedéssel akartak közvetlenül és egyetemesen átlépni egy új civilizációba. Szerintem ezek a vélemények hasznot hozhattak hangoztatóiknak, de nem világítottak rá a problémára. Talán fontosabb lenne, ha megpróbálnánk a diagnózist analitikus megfigyelésekre alapozni. Amennyiben a pszichológiához közelebb álló fogalmak segítségével fogalmazzuk meg a diagnózist, azt gondolhatjuk, hogy a vélemények eddigi rendjébe bevitt zűrzavar összevisszasághoz vezet. De ennek a fordítottja érvényes, a befogadás és az érvelés új lehetőségei több-kevesebb intellektuális izgalmat és izgatottságot váltanak ki mindkét félből.

A tulajdon(ság)ok rendszere

A továbbiakban a tulajdon, illetve a tulajdonságok rendszeréről szeretnék beszélni. A két szó, tulajdon és tulajdonság egyrészt az irodalmi tulajdon jogi és gazdasági jellegét fedi, másrészt pedig maguknak a szövegeknek a formális, esztétikai vagy szellemi tulajdonságait jelenti, nem a szöveg felett gyakorolt tulajdonjogot, hanem a szövegek tulajdonságait. A kettő ugyanis szorosan egymáshoz kapcsolódik.

Nyilvánvaló, hogy mostanáig a mozgás, a kiterjesztés és a nyitottság fogalmain keresztül fogtuk fel és használtuk az informatikai szöveget. A numerikus szövegvilág olyan közeg, amelyben a szövegek kibomlanak, újra felhasználhatók, újraírhatók, s egy írás egy már megírt szövegbe írható bele. Ez egy olyan világ, amelyben az olvasó nemcsak a lap szélére, hanem magába a szövegtestbe is beleírhat. Ez az a világ, amelyről Foucault álmodott, amelyben elhomályosul az aláírás, a szerző neve vagy a szerző szerepe elmosódik egy újfajta szövegszerűségben, ahol a szövegrészleteket újrahasználik, egymáshoz kapcsolják és állandó a kapcsolat az alkotó és az olvasó között, vagyis az olvasó maga is alkotóvá válik.

A mozgó, alakítható, nyitott szövegek nagy kihívás elé állítják a művek leírására és jellemzésére szolgáló kategóriáinkat abban az értelemben, ahogy örököltük őket. Az önmagával azonos, zárt művet, az akár szellemi, esztétikai, vagy bármilyen tudományos jellegű művet integritásként, önmagával azonosíthatóként fogtuk fel és valamilyen személynévhez rendeltük, ahogy ezt az imént felvázoltam. A digitalizált szöveg észlelése és használata majdhogynem szóról szóra a nyomtatványokat meghatározó kritériumok ellenében alakult ki.

A szövegek jellemzőiről beszélünk, de az is fontos, hogy ezek a feltételek, amelyek segítségével beazonosíthatunk egy művet – mert zárt, változatlan, valakihez tartozó – ezek a tulajdonságok alakították ki a XVIII. századtól kezdve az irodalomban használatos jogi kategóriákat, az irodalmi tulajdon kate-

góriáját. Az irodalmi tulajdonon azt értjük, hogy a szerzőnek elvülhetetlen tulajdonává válik saját műve, hiszen a művet úgy azonosíthatjuk, mint amelyik visszavonhatatlanul az írás alkotó gesztusához kötődik, majd ez a tulajdonjog átkerül ahhoz, aki megvette és aki kiadta a könyvet. Az egész jogrendszer, mely egyszerre védi a szerzőt mint nemzeti örökséget és védi morális jogait, valamint szabályozza a kiadáshoz kapcsolódó honoráriumot és hasznot, azokon a kritériumokon alapul, amelyek a XVIII. századtól kezdve meghatározzák a mű azonosságát. Minden felismerhető azonosság azonban behatárolhatóságot, valamire való utalást és állandóságot feltételez. Márpedig az általunk használt és ismert informatika nagyrészt a mindezzel szembeállítható ellentétek, a formálhatóság, változékonyság, nyitottság közegében működik. Azt hiszem a feszültség és az ellentmondás abból születik, ami éppen a szemünk előtt zajlik: ez a digitalizált világ különbözik attól, mint amelyikhez az internet, a hálózat, a weboldalak születése óta hozzászoktunk, mert ebben a világban a szövegek újra megtalálták az állandóságot, rögzültek, megmerevedtek, bezárltak csak most a digitalizált kiadás keretében. Különbséget kell tennünk aközött, amit publikációnak nevezhetünk, vagyis amikor informatikai úton közrebocsátunk szövegeket, ahogy ezt többen is tesszik, s bizonyos mértékig mindnyájan tesszük, s aközött, hogy az olvasóknak szabadon, ingyen és közvetlenül közvetítünk elektronikai úton szövegeket, ami a könyvkiadás hagyományos műveleteit feltételezi, s lehetővé teszi, hogy a kiadói, szellemi és esztétikai munkát honorálják. Így születhetnek a gépekről, vagyis azokról a tárgyakról szóló elméletek, amelyek az informatikában, a hagyományos személyi számítógépekkel ellentétben úgy zárják le a szövegeket, úgy teszik őket állandóvá, hogy közben rugalmasak maradnak, vagyis nem lehet őket újra közvetíteni, másolni, sőt újramenni.

Ezért keresik a gyártók és bizonyos internetes kiadók az e-book lehetőségét, amely elég rossz elne-

vezés, hiszen nem könyvről van szó, hanem vagy különböző szövegeket tartalmazó könyvtárról, vagy az olvasók személyes feljegyzéseit tartalmazó naplóról, mely lehetővé teszi, hogy az olvasó hozzájusson a képernyőn megjelenő szövegekhez letöltés vagy mikroprocesszorok segítségével, de nem engedi, hogy a szövegeket továbbküldje, másolja, vagy kinyomtassa. Ennek azonban paradox, kétértelmű hatása van – anélkül, hogy ítélkeznek –, mivel egyrészt így védhetik a művek beazonosíthatóságát, vagyis a szerzői jogokat és a kiadói hasznot, másrészt világos, hogy az e-bookhoz kapcsolódó elektronikus szövegkiadás ellentéte lesz a formálhatóságnak és a nyitottságnak, vagyis annak, ami miatt élvezetes az informatika.

Ettől kezdve megkettőződnek az informatika jövőjével kapcsolatos kérdések, sőt talán az előfeltevések is. Az első kérdés és előfeltevés az, hogy az informatikán belül nem válik-e ketté a két szövegforma. Az egyik, amelyik biztosítja a szövegek védelmét, azaz a szerzői jogokét és a hasznót, és amelyik egy egész sor, e-booknak nevezett tárgyhoz kapcsolódik (még akkor is, ha különböző a nevük) és a szerző tulajdona, valamint a piac része. A másik a számunkra már megszokott, szabadon, ingyen hozzáférhető digitális, rugalmas és nyitott, hagyományos számítógépen terjesztett szöveg, amely közösségivé válik, amelyet cserélgetünk és megosztunk egymással. Nem tudom, hogy pontos-e a diagnózis, de a kérdést a digitális közlés és a digitális kiadás viszonyával kapcsolatban is feltehetjük, hiszen ezek a tárgyak a két módozat egyikéhez vagy másikához tartoznak és tulajdonságai másképpen oszlanak meg a két forma között.

A második kérdés és előfeltevés, hogy valóban úgy kell-e gondolkodnunk a könyvről és az informatikáról vagy a digitális könyvről és szövegről, hogy mostanáig tettem, mint amelyik kizárólag és szükségszerűen a számítógéphez köthető, bármilyen legyen is az, személyi, hordozható számítógép vagy e-book. Nem lehetséges-e, hogy a többé-kevésbé

közeli jövőben első ízben az elektronikus szövegek közzététele nem kötődik majd a számítógépeknek nevezett tárgyakhoz? Azokra a kutatásokra utalok itt, amelyek egy tinta, és idézőjelben elektronikus papír feltalálásához vezettek, vagyis olyan hordozóhoz jutottunk, amelyen megjelenhetnek az elektronikus szövegek, akár mikroprocesszorokról, akár mert letöltöttük őket, s a speciális tintának köszönhetően bármilyen más anyagú, méretű és elhelyezési felületre áttehető, miért is ne, például az általunk jól ismet kódexekbe.

Néhány ókortörténész, a tekercs és a kódex közötti átmenetről szólva, meg akarta kérdőjelezni ezt a túl egyszerű sémát, mert, szerintük a tekercsek előtt az ókori Rómában egymáshoz rögzített táblákat használtak, amelyeket egyfajta protokódexeknek nevezhetünk. És mint valami kihívással a késszen kapott eszmékkel szemben, azzal álltak elő, hogy volt előbb egy átmenet a kódex és a tekercs, majd a tekercs és a kódex között. Ha ugyanezt a gondolatmenetet a jelenlegi helyzetre is kivetítjük, nem egyszerű átmenetről beszélhetünk, ahogy ezt kifejtettem, az egymást teljesen felváltó kódex és a képernyő között, ahol a képernyőnek megvan a maga szerepe ott, ahol a nyomtatott kódex többségben vagy kisebbségben (ez eldönthetetlen), de még jelen van, hanem a képernyő és a kódex közötti átmenetről van szó, amennyiben a kódexet XXI., XXII., XXIII. századi értelemben használjuk, amikor a kódexet azzal a bizonyos elektronikus tintával és papírra írják és megtartja a kereszténység első századában feltalált könyvformát, s ez a könyv képzeleten felül robosztusabb és ellenállóbb lesz. Mindent összevetve a kódex először kéziratos volt, azután kinyomtatták, miközben a kézirat is használatban maradt. Talán lehetséges, hogy a kódex és az informatika is találkoznak egy napon.

Mindezek után miért is ne gondolhatnánk arra, hogy a kódex és az informatika szintén találkoznak egy napon?